

VERSENGŐ DEMOKRÁCIAFELFOGÁSOK, ÚJ RÉSZVÉTELI LEHETŐSÉGEK?

Képviselet, részvétel, deliberáció és demokratikus innovációk

Oross Dániel

(TK Politikatudományi Intézet)

*A tanulmány beérkezett: 2020. augusztus 17., opponálás: 2020. augusztus 31.–2020. szeptember 19.,
véglegesítve: 2020. október 7.*

BEVEZETŐ

Míg a nyugati democráciákban a képviseleti democráciát a '68-as mozgalmak óta rendre kihívások érik, hazánkban a rendszerváltást követően a képviseleti democrácia primátusának lehetünk tanúi, amelyet legfeljebb kiegészít a közvetlen democrácia (Enyedi, 2009). Az említett nyugati országok társadalomtudományi kutatásaiban új irányzatok bontakoztak ki, a részvételi és a deliberatív democrácia kutatása (Smith, 2009; Fiskin, 2009) a társadalomtudományi vizsgálatok egyik kiemelt területévé vált. Magyarországon „részvételi fordulatról” (Dryzek, 2000) nem beszélhetünk, s e tárgyban kevés vizsgálat, elemzés született, ugyanakkor a képviseleti democráciát érő kihívások, az azzal kapcsolatban felmerült problémák, mind a magyar politika szereplői között, mind a tudományos diskurzusban megjelentek. Ilyen témák például a képviseleti democráciát érő kihívások között az állampolgárok alacsony politikai érdeklődésének (Gerő–Szabó, 2019) és ingadozó politikai részvételének (Róbert–Szabó, 2017), a politikai polarizáció (Patkós, 2019) és annak a politikai intézményekbe vetett bizalomra gyakorolt hatásának (Medgyesi–Boda, 2018) témakörei. A téma azért is releváns, mert idehaza is tanúi lehetünk új, az állampolgárok döntéshozatalba való bevonásának eszközét jelentő intézményi megoldások (részvételi költségvetés, állampolgári tanács) megjelenésének, ez pedig szükségessé teszi a témakör elméleti összefüggéseinek korábbiaknál alaposabb áttekintését.

Az alábbi kitekintés célja egyfelől röviden rávilágítani a részvételi és a deliberatív democrácia egymáshoz, valamint a képviseleti democráciához való viszonyára.¹ A részvételi és a deliberatív democrácia kiegészítheti a képviseleti democráciát, orvosolva annak egyes hiányosságait. Az alábbi tanulmány e három felfogás közös metszetét keresve áttekintést kíván adni a demokratikus

innovációk szakirodalmából, a szakterület fő eredményeit a hazai politikai folyamatokra gyakorolt relevanciájuk szerint értékelve.

Tanulmányom további célja, hogy kitekintést adjon a képvisellel szemben megfogalmazott kritikákra építő tudományos irányzat, a demokratikus innovációk kutatásának fogalmi kereteire. A demokratikus innovációk vizsgálata egyaránt kiterjed a képviseleti, a deliberatív és a részvételi demokrácia keretében kialakult, állampolgárok bevonását célzó eljárásokra. A demokratikus innovációk kutatása olyan sikeresen megvalósított gyakorlatokra, módszerekre fókuszál, amelyek célja a demokratikus kormányzat és a politika struktúráinak, folyamatainak megváltoztatása azok javítása érdekében (javítás alatt elsősorban az állampolgárok döntéshozatalba való szélesebb körű bevonását értve). Az innováció azonban több, mint egy elképzelés vagy elmélet, mert az azokból következő politikai cselekvés, gyakorlati megoldási lehetőségek ismertetését is magába foglalja.²

Magyarországon a képviseleti demokrácia intézményeit kiegészíteni igyekvő demokratikus innovációk terjedése korlátozott. Egyfelől azért, mert az országos és helyi szintű kormányzás terén korlátozott a társadalommal való együttműködés. A kérdést a magyar pártfejlődés történeti sajátosságai felől vizsgálva Csizmadia (2014: 23–24.) a közjogi szisztémákból fakadó intézményes szerepelkülönülést, illetve az ehhez kapcsolódó magatartásbeli hagyományt azonosítja, mint olyan problémát, ami rendkívüli módon megnehezíti a pártpolitikai szféra innovációját. Miután a pártarénába nehéz betörni új pártnak, s a kormányzási alternatívák száma is nagyon korlátozott, az innovatív megoldások alkalmazásának tere leszűkül. Csizmadia szerint a magyar demokrácia azért „alaptalan”, mert hiányoznak belőle a normális állami és politikai működéshez szükséges társadalmi peremfeltételek, vagyis hiányzik a konszenzus megalapozása a társadalomban – márpedig éppen ez az aspektus az, ami a demokratikus innovációk alkalmazásának egyik alapfeltétele. Másfelől azért, mert állampolgári közösségek is korlátozott igényekkel lépnek fel a döntéshozatalba való bekapcsolódást illetően (Jávor–Beke, 2012), noha demokratikus politikai rendszerekben fontos szerepe van annak, hogy az állampolgárok ellenőrizni és befolyásolni tudják a politikai folyamatokat. A *Részvétel, képviselet, pártosság* (NKFI-119603) című választási panelkutatás második hulláma³ vizsgálta azt, hogy mennyire ismerik a magyar állampolgárok az őket képviselő politikusokat és milyen mértékben követik a tevékenységüket. Míg a képviselet szempontjából szimbolikus pozíciót betöltő személyt, a köztársasági elnököt a vizsgálatban részt vevők 86 százaléka meg tudta nevezni, addig a választott tisztségviselők politikai hovatartozásának megjelölése már nehézséget okozott: a válaszok alapján a kérdezettek 17 százaléka nem ismerte települése polgármesterének párthovatartozását, míg egyéni országgyűlési képviselője esetében ugyanez az arány 22 százalék volt. Egyéni országgyűlési képviselője teljesítményével kapcsolatban a választók 17 százaléka úgy nyilat-

kozott, hogy nem követi azt, míg 28 százalékuk szerint gyenge vagy nagyon gyenge teljesítményt nyújtott. Azt, hogy a képviseleti demokráciával való elégedettség nem általános, jelzi, hogy a választók 25 százaléka szerint nem vagy inkább nem biztosítják a magyarországi választások azt, hogy a képviselők álláspontja különböző ügyekben pontosan leképezze a választók álláspontját.

Tanulmányom első része elméleti áttekintést ad a részvételi, a deliberatív és a képviseleti demokrácia viszonyáról, majd ismerteti a demokratikus innováció fogalmát és a témakör vizsgálatának különböző irányzatait. A második fele mindhárom demokráciafelfogás keretein belül azonosít néhány demokratikus innovációt. Ebben a részben nem csupán nemzetközi példákra helyeződik a hangsúly, hanem a hazánkban meghonosodott új gyakorlatokra is reflektálok. Tanulmányom a részvételi demokrácia eszköztárán belül a helyi részvételi költségvetést ismereti, majd kitér néhány hazai, helyi gyakorlat ismertetésére. A deliberatív demokrácia keretében létrehozott fórumok közül az állampolgári tanács intézményét ismertetem a legismertebb nemzetközi példán (a kanadai British Columbia tartomány kormánya által életre hívott British Columbia Citizens' Assembly) és néhány hazai eseten keresztül. Végül a képviseleti demokrácia nézőpontjának vizsgálatakor a pártokon belül létrejött aggregatív részvételi technikákat és deliberatív fórumokat mutatom be. Számos olyan hazai gyakorlat jött létre pártokon belül (online döntéshozatali fórumok), a jelöltkiválasztás terén (előválasztás), valamint a választópolgárokkal kialakított országos konzultáció (nemzeti konzultáció) terén, amelyek tudományos vizsgálatára egy-egy esettanulmányon túl, szisztematikus, nemzetközi összevetésre alkalmas kutatási szempontrendszer mentén nem került még sor, ezért e kitekintés azok további vizsgálatához is útmutatót kínál.

RÉSZVÉTELI ÉS DELIBERATÍV DEMOKRÁCIA

A részvételi demokrácia és a deliberatív demokrácia egymáshoz való viszonyát tekintve fontos megjegyezni, hogy (bár sokan felcserélik a két fogalmat) a két megközelítés számos ponton eltér. Ami összeköti őket az, hogy mindkét modell kritikus a képviseleti demokráciával szemben, ám annak gyengeségeit eltérő módon tartják javíthatónak. A részvételi demokrácia hívei (Arnstein, 1969; Barber, 1984) az állampolgárok közvetlen részvételét tartják a legfontosabbnak a társadalmi intézmények működtetésében (Pateman, 1970). A képviseleti demokrácia által biztosított részvételi lehetőség, a választásokon való részvétel nem elégíti ki igényeiket, e megközelítés hívei szerint az állampolgároknak biztosítani kellene a politikai részvétel lehetőségét többek között a munkahelyen, a médiában és az államigazgatásban is. Három fő érvük (Elstub, 2018: 218.): (1) a nagyobb civil részvétel megnövelheti a politikai intézmények iránti bizalmat és támogatást, (2) a nagyobb részvétel csökkentheti a társadalmi-

gazdasági egyenlőtlenségeket, (3) a részvételt biztosító lehetőségek növelése, a nagyobb arányú politikai részvétel egy jobban informált társadalmat eredményez, amely jobban képes a csoportos érdekképviseletre. A deliberatív demokrácia megközelítésében (Cohen, 2009) a demokrácia egy olyan politikai rendszer, ahol a döntéshozatalban központi szerepe van a nyilvános vitáknak (Caluwaerts–Reuchamps, 2018). A deliberáció összeköti a kollektív döntéshozatal gyakorlatát azokkal, akiket a döntések érintenek (Bächtiger és mtsai, 2018: 4.). Úgy vélik, amennyiben csak a megválasztott képviselők vesznek részt a tanácskozásban, a döntéshez csupán választások révén kapcsolódó állampolgárok álláspontja nem kerül megvitatásra – a deliberatív demokráciának ebből a megfontolásból fontos eleme az állampolgári részvétel. Az egyik fő különbség a két megközelítés között éppen az, hogy míg a deliberatív demokráciában az ügyek megvitatása központi szerepet játszik a döntéshozatali folyamatban, addig a részvételi demokrácia szempontjából ez nem feltétlenül szükséges.

A kortárs demokráciaelmélet elmúlt néhány évtizedében a deliberatív demokrácia az egyik legjelentősebb fejlemény. Alapelve az, hogy a politikai hatalom legitim gyakorlása igazolást igényel azok számára, akikre nézve kötelező erejű döntések születnek. A szabad és egyenlő állampolgárok közötti tanácskozás útján történő döntéshozatal a legmegfelelőbb igazolás, amelyet bárki kínálhat ellentmondásos kérdések rendezésére (Gutmann–Thompson, 1996: 344.).

A témakör szakirodalma hangsúlyozza, hogy a három eltérő demokraciafelfogás nem áll antagonisztikus ellentétben egymással, a deliberatív demokrácia kompatibilis a képviseleti demokráciával és a közvetlen demokráciával is.

DEMOKRATIKUS INNOVÁCIÓK

A demokratikus innovációk kutatásának középpontjában az állampolgárok demokratikus döntéshozatalban történő részvételének növelése áll, aminek három fő irányzata alakult ki: az állampolgárok bevonása (1) a közvetlen demokrácia eszközeivel, (2) a deliberatív demokrácia eszközeivel, illetve (3) az internetes kommunikációs technikák útján.

A demokratikus innovációk típusait tekintve a szakirodalom megkülönböztet top-down és bottom-up innovációkat. A top-down, azaz felülről lefelé létrehozott innovációk olyan alkotmányos és kormányzati változások, amelyek maguk után vonják új intézmények vagy eljárások létrejöttét. A szakirodalom (Newton, 2012: 42–44.) két csoportra osztja ezeket. Az első csoportot a *vertikális elszámoltathatóság* jelenti, azaz a kormányzat elszámoltathatóvá tétele az állampolgárok előtt (ilyen lépések például a decentralizáció mértékének növelése, az újraválasztás korlátozása és a kormányzati döntések átláthatóságának növelése), míg a második a *horizontális elszámoltathatóság*, vagyis a fékek és

egyensúlyok rendszerének fejlesztése az egyes kormányzat és más állami szervek között (például ombudsman kinevezése, az információs jogok érvényesítése). A bottom-up, azaz alulról felfelé irányuló innovációk a politikai rendszer megváltoztatásakor az állampolgároktól érkező javaslatokra fókuszálnak, céljuk a már aktív, kezdeményező állampolgárok jobb bevonása a döntéshozatalba, valamint az állampolgárok képességeinek, önrendelkezési lehetőségeinek⁴ fejlesztése annak érdekében, hogy minél többen váljanak aktív állampolgárokká. Ezen innovációkat a szakirodalom (Newton, 2012: 44–50.) öt nagy csoportra osztja. Az első csoportban a választások és a szavazási eljárások reformja (preferenciális, arányos választási rendszerek, egyes hátrányos helyzetű csoportok képviselőinek biztosítása speciális kvóták révén) szerepel. A másodikat az állampolgárok informálása jelenti, például konzultációk, tanácskozások, petíciók révén. A harmadik az állampolgárok bevonása a döntéshozatalba és a végrehajtásba új intézmények (például részvételi költségvetés, állampolgári tanács) létrehozásával, összehívásával. A negyediket a közvetlen demokrácia eszközeinek intenzív használata (népszavazás, visszahívás) jelenti. Végül ötödikként az e-demokráciában rejlő lehetőségek kiaknázása (az előző négy kategória online formái, pl. e-szavazás) jelenik meg az innovációk eszköztárában – erre egy sikeres kezdeményezésként az olasz Öt Csillag Mozgalom említhető, amely egy mozgalmár blogjából nőtte ki magát országos párttá (Della Porta és mtsai, 2017: 54–65.).

A civil társadalom fejlődése Közép- és Kelet-Európában egészen más utat járt be, mint Nyugat-Európában és Skandináviában. Nem egyszerűen arról van szó, hogy kevésbé fejlett, mint az említett két régióban, hanem a politikai részvétel a térségben más formákat ölt (Jacobsson–Korolczuk, 2017). A mobilizáció nem kizárólag demokratikus normák mentén történik, például számos gazdasági, kulturális, jogvédő és társadalmi civilszervezet kifejezetten előmozdította a jobboldali radikalizmus terjedését (Molnár, 2015), ám ez utóbbi szempont vizsgálata nehezen illeszkedik a demokratikus innovációk kutatásának felfogásába. Ez lehet az egyik oka annak, hogy a demokratikus innovációk kutatása sokáig elhanyagolta Közép- és Kelet-Európát, és meglehetősen általános módon vizsgálódott ahelyett, hogy a térségbeli folyamatokat alaposan szemügyre vette volna. A *Contemporary Politics* folyóirat 2018-as különszáma (Gherghina–Ekman–Podolian) fontos előrelépést jelent a témakör térségi vizsgálatában. A szerzők a közvetlen demokrácia kapcsán vizsgálják a pártok és az állampolgárok között meglévő kapcsolatok szerepét egy 2015-ös szlovákiai népszavazási döntés meghozatalában (Nemcok–Spac–Voda), illetve a népszavazási kampányok döntésre gyakorolt hatását Bulgáriában, Lengyelországban és Szlovákiában (Gherghina–Silagadze, 2018). A különszám egyik tanulmánya szerint (Pállinger, 2018) Magyarországon ma a közvetlen demokráciát elsősorban a politikai elit használja (és irányítja) támogatói mozgósításának eszközeként, vagyis a közvetlen demokráciát „gyarmatosítja” a képviselői

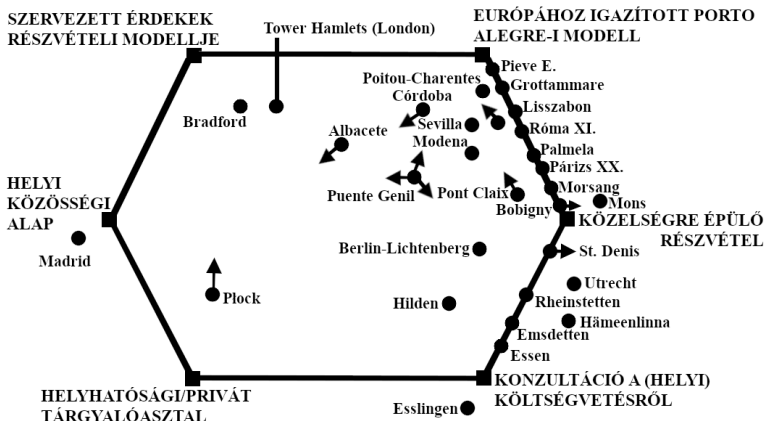
rendszer és a politikai elit. A szerző szerint a politikai eliten kívüli kezdeményezéseknek, javaslatoknak minimális az esélye a sikerre, ezért a közvetlen demokrácia ellenőrzési funkciója gyakorlatilag nem létezik. A különszám emellett bemutatja a polgármesterek visszahívhatóságát a Moldovai Köztársaságban (Mișcoiu, 2018). A részvételi demokrácia témakörében a helyi részvételi költségvetésnek az állampolgárok politikai intézményekbe vetett bizalmának növelésében elért eredményeit vizsgálja Ukrajnában (Volodin, 2018), illetve egy romániai nagyváros (Temesvár) önkormányzata által életre hívott konzultatív testület (szomszédságok tanácsa) működési tapasztalatait (Schiffbeck, 2018) összegzi. Végezetül bemutatja három Európai Unió forrásból finanszírozott e-demokrácia projektnek az átláthatóság, a részvétel és az elszámoltathatóság fejlesztésében elért, korlátozott eredményeit Szerbiában (Damjanovic, 2018). Szintén hiánypótló az a kötet, amely a visegrádi országok politikai rendszereit országról országra vizsgálva tekinti át az állampolgári részvétel új formáit, a részvételi demokrácia eszköztárát bővítő demokratikus innovációk fokozatos terjedését 1989-től napjainkig (Marczewska-Rytko és mtsai, 2018).

DEMOKRATIKUS INNOVÁCIÓ A RÉSZVÉTELI DEMOKRÁCIA ESZKÖZTÁRÁBÓL: A RÉSZVÉTELI KÖLTSÉGVETÉS

A részvételi költségvetés Brazíliából, Porto Alegre városából indult el, egy olyan országból, ahol hatalmasak a bérkülönbségek, a politikai vezetők egyfajta kliensrendszert működtetnek, és a politikai intézményeket behálózza a korrupció (Sintomer–Herzberg–Röcke, 2008: 166.). A részvételi költségvetés ebben a demokratikus működés szempontjából optimálisnak semmiképp sem nevezhető környezetben képes volt az életszínvonal növelésére (Abers, 2000): egészségügyi intézmények épültek fel a város kevésbé fejlett részein, nőtt az iskolák és óvodák száma, és a háztartások többségébe bevezették a tiszta ivóvizet. A brazil Munkáspárt (Partido dos Trabalhadores) 1988-as választási sikere után a civiltársadalom nyomására bebizonyította, hogy képes valódi változások elérésére, az így kialakított jó helyi gyakorlat pedig előbb országszerte elterjedt, majd példát adott a világ számos országa számára is (Dias, 2020). A részvételi költségvetés sikerességét jelzi, hogy mára a világ minden kontinensén elterjedt, rendkívül sokszínű és nagyon eltérő szocio-ökonómiai kontextusokban valósult meg (Gosztonyi, 2019). Sintomer, Herzberg és Röcke (2008) empirikus tanulmánya a részvételi költségvetés gyakorlatát és annak európai elterjedését vizsgálva 20 európai város megvalósítását elemezte. A szerzők arra jutottak, hogy a Porto Alegre-i folyamat három alapelvelet tart szem előtt: (1) kulcsfontosságú helyi állampolgári gyűlések szervezése, amelyeken a résztvevők megnevezik a fejlesztési prioritásokat és szavazás útján döntenek azokról oly módon, hogy minden résztvevőnek ugyanannyit ér a szavazata. (2) a források

elosztásában a társadalmi igazságosság szempontjainak kell érvényesülnie, biztosítva, hogy a rendelkezésre álló források legnagyobb része a kevésbé fejlett városrészekhez kerüljön. (3) a lakosokat egy állampolgári tanács képviseli, amelynek megválasztott tagjai azért felelnek, hogy az általuk képviselt városrész prioritásai szerepeljenek a város költségvetésében, továbbá a lakosokat civil szervezetek segítik annak érdekében, hogy a politikusokkal való együttműködés megvalósuljon. Miután Latin-Amerikában és Európában az állampolgári részvételi szokások rendkívül különbözőek, a szerzők egy módszertani definíciót dolgoztak ki, amely minimum követelmények megnevezésével több csoportra osztja a létrejött gyakorlatokat és lehetővé teszi az egyes modellek összehasonlítását. E definíció értelmében „*a részvételi költségvetés lehetőséget biztosít nem megválasztott állampolgárok számára, hogy részt vegyenek a költségvetés kidolgozásában és szétosztásában*”. A definíciót a szerzők öt feltétellel egészítik ki: (1) a pénzügyi és költségvetési ügyeket meg kell vitatni, (2) a várost képviselő szervezetnek részt kell vennie a folyamatban, (3) több alkalommal egyeztetett folyamat kell legyen, (4) biztosítani kell a nyilvános viták, egyeztetések lehetőségét, (5) a folyamat eredményéért politikai felelősségvállalás szükséges. Az Európában megvalósult gyakorlatokat a szerzők hat modell mentén, párokba állítva mutatják be (1. ábra).

1. ábra.

Forrás: Sintomer és mtsai (2016, 47)

Az első páros előnye a szerzők szerint abban rejlik, hogy a résztvevők szűkebb körű fórumokon is megvitatják a költségvetési prioritásokat. Ebben az „Európához igazított Porto Alegre-i modellt” említik (Cordoba példáját említve) ahol a lakosság együttdöntési joggal rendelkezik és a folyamatban részt vevők konkrét befektetésekről és projektekről döntenek, valamint a „szervezett érdekek

részvételi modelljét” (Albacete gyakorlatát bemutatva), ami civilszervezetek, szakszervezetek részvételére alapozva, neokorporatív elvek mentén működik. Itt fejlesztési irányelveket vitatnak meg, például a lakhatás, az oktatás, a helyi közlekedés vagy a környezetvédelem terén. A lakosság részvétele jelképesebb, egyfajta lakossági konzultáció formájában valósul meg.

A második párost a „*a helyi közösségi alap*” (Bradford) és a „*helyhatósági/privát tárgyalóasztal*”-modellek (Plock) jelentik, mindkét esetben egy befektetési alap forrásai állnak a folyamatban részt vevők rendelkezésére és a folyamat előnye, hogy azok a szereplők, akik részt vesznek a költségvetés kialakításában, a projektek végrehajtásában is jelen vannak. Mindkét gyakorlati forma viszonylag független a helyi költségvetéstől, hiszen a források döntő többségét vagy egészét más szervezetek biztosítják, vagyis a döntésben a végső szót nem az önkormányzat mondja ki. A „*helyhatósági/privát tárgyalóasztal*”-modell esetében a vállalatok és nemzetközi szervezetek vannak főszerepben, e szervezetek saját igényeik szerint alakíthatják a részvételi költségvetést, miközben a lakosság másodrendű szereplővé válik. A modell hátránya az, hogy a társadalmi igazságosság nem szerepel a prioritásai között. A „*helyi közösségi alap*” modellje kizárja az üzleti szereplőkkel való együttműködést, ez esetben a helyi lakosság dönt a költségvetést érintő szabályokról és a források elosztásáról, különös figyelmet fordítva a társadalmilag hátrányos helyzetben lévőkre. A harmadik páros, a „*közelségre épülő részvétel*”, a lakóközösségekre összpontosít, célzott befektetések terén és települési szinten általános politikai célokra koncentrálna (francia városok) míg a „*konzultáció a (helyi) költségvetésről*”-modell (német városok) elsődleges célja, hogy átláthatóvá tegye a település anyagi helyzetét. A költségvetést érintő információk a médiában és hivatalos közlönyökön keresztül történő nyilvánossá tételével a modell hozzájárul a helyi közigazgatás modernizálásához és átláthatóvá tételéhez. E modellekben a lakosság csupán informális szerepet tölt be, mert az egyeztetések eredményét az önkormányzatok foglalják össze és ők döntenek a lakosság javaslatairól, e modellek egyike sem törekszik a javak igazságos elosztására a helyi lakosok között, és a különböző profilú egyesületek is kevés szerephez jutnak a költségvetés kidolgozásában. E páros egyik modelljében sem jelenik meg a javaslatok lakossággal közös végrehajtása ugyanakkor a civiltársadalom autonómiája gyenge.

Magyarországon e kitekintés megjelenéséig két budapesti kerületi önkormányzat, a XIX. (Kispest) és a XXII. (Budafok-Tétény) vezette be a helyi részvételi költségvetést. Kispest önkormányzata 2016-ban hívta életre a „*közösségi költségvetés*” intézményét, teljesítve a hivatalban lévő szocialista polgármester választási ígéretét. A kerület mintegy 60 000 lakosának az önkormányzat lehetőséget adott arra, hogy 16 millió forint sorsáról dönthessen. Míg 2016-ban négy, az önkormányzat által meghatározott fejlesztés közül választhattak minden körzetben, 2018-tól már a helyiek személyesen, levélben, interneten vagy lakossági fórumon tett javaslatok közül választották ki a szavazásra bocsátott

projekteket. Az újabb és újabb fordulók során a rendelkezésre bocsátott összeg növekedett, 2018-ban 30 millió, 2019-ben pedig 42 millió forintról dönthettek a helyiek és a projekteknek otthont adó városrészek száma is bővült. A folyamat nem önállóan, hanem az éves költségvetés tervezésének részeként épült be az önkormányzat működésébe, a Sintomer, Herzberg és Röcke (2008) által fent bemutatott modellek közül a „konzultáció a helyi költségvetésről”-modellhez áll legközelebb. 2019-ben a Fidesz–KDNP által vezetett XXII. kerület döntött a részvételi költségvetés előkészítéséről,⁵ a kerület három városrészében 100-100-100, összesen 300 millió forintot bocsátva rendelkezésre. A folyamat során 2020-ban a helyiek online és nyomtatott adatlapon tehettek javaslatokat. A két hónapos pályázati időszakban összesen 358 projektjavaslat érkezett, majd a 60 legjobb ötlet közül online szavazást követően született döntés arról, mely ötleteket hajtja végre az önkormányzat (a végrehajtás folyamatáról a kitekintés írásának pillanatában még korai lenne bármit mondani). Mindkét említett esetben problémát jelent a részvételiséggel kapcsolatos tapasztalat és szakértelem hiánya a megvalósítás során, ami súrlódásokhoz vezet a civilek és az önkormányzat között (Merényi, 2020). A jövőre nézve ezen intézményeknek a hazai önkormányzati rendszerbe történő beépülését és a lakosság körében ismertebbé válását vetíti elő, hogy 2019-es önkormányzati választásokat követően a Fővárosi Önkormányzat és több budapesti kerület is a helyi részvételi költségvetés bevezetéséről hozott döntést.

A DELIBERATÍV DEMOKRÁCIA ÁLTAL INSPIRÁLT DEMOKRATIKUS INNOVÁCIÓK

A deliberatív fórumokat kifejezetten úgy alakítják ki, hogy a résztvevők megértsék a szóban forgó kérdés szakmai vetületét, és meghallgassák a résztvevők sokféle perspektíváit (Bächtiger–Parkinson, 2019; Curato és mtsai, 2017). Az egyik legismertebb példát néhány szélsőséges választási eredményt követően a kanadai British Columbia tartomány kormánya hozta létre (a parlament teljes támogatásával). A British Columbia Citizens’ Assembly (BCCA) feladata a tartomány egyszerű többségi választási rendszerének felülvizsgálata és egy alternatív javaslat, ajánlás megfogalmazása volt (Smith, 2009: 85.; Warren–Pearse, 2008). Az Állampolgári Tanácsban 160 véletlenszerűen kiválasztott állampolgár vett részt. A résztvevők 2004 folyamán 11 hónapon keresztül egyeztettek a választási reformról. Tizenegy hónapnyi közös munka után a tanács azt javasolta, hogy a választási rendszert cseréljék ki az átruházható szavazás (STV) módszerére, majd 2004 decemberében közzétettek egy zárójelentést (Making Every Vote Count⁶) kifejtve a Tanács ajánlásait.

Magyarországon sem előzmények nélküli a jelenség. Az első dokumentált⁷ állampolgári tanácsot az Európai Bizottság Magyarországi Képvisellete szer-

vezte 2006. december 1. és 3. között. Az Európai Unió jövőjével kapcsolatban energia és környezet, család és szociális jólét, valamint a bevándorlás és Európa szerepe a világban voltak azok a témák, amelyekben 25, véletlenszerűen kiválasztott magyar állampolgár elmondhatta a véleményét. A tanácskozás eredményéből nemzeti jelentés készült, ami a többi tagállami jelentéssel együtt az „Európai polgárok perspektíva Európa jövőjéről” című dokumentum alapját képezte, amelyet az Európai Parlament számára készítettek.

A kaposvári kistérségben 2008 májusában reprezentatív felmérést végeztek (Lengyel és mtsai, 2012) az Európai Unióról, a munkanélküliségről és a gazdasági helyzetéről, majd a 435 válaszadót felkérték, hogy vegyenek részt egy deliberatív közvélemény-kutatásban. Az eseményen 108-an vettek részt: kiscsoportos beszélgetéseket folytattak szakértőkkel, majd kitöltöttek egy, a korábbi felméréshez hasonló kérdőívet. A résztvevők több mint háromnegyede úgy értékelte, hogy az esemény arra ösztönözte őket, hogy nyilvánosan vitatkozzanak, több mint kétharmadukat arra is, hogy jobban kommunikáljanak és megértsék mások hozzáállását; néhányan azt is kiemelték, hogy segítettek megérteni a foglalkoztatásról szóló nyilvános vitát vagy bővíteni az ismereteiket a munkanélküliségről és az Európai Unióról.

Az állampolgári részvétel új eszközei az EU-ban címmel a Europe for Citizens nevű program keretében megvalósuló *Állampolgári gyűlések Európáért (Citizens Assemblies for Europe)* című projektben⁸ a DemNet Demokratikus Jogok Fejlesztéséért Alapítvány szervezett állampolgári gyűlést, véletlenszerűen kiválasztott résztvevőkkel Budapesten, 2018. december 3. és 4. között. A projekt bizonyította, hogy az állampolgárok konstruktívan részt akarnak venni az Európát érintő komplex kérdések eldöntésében. Legújabb fejleményként a DemNet vezetésével tartottak közösségi gyűlést 50 sorsolással kiválasztott budapesti állampolgár részvételével a klímaváltozásról 2020 szeptemberében a Budapest Fővárosi Önkormányzat közreműködésével. A konzultáció eredményei hozzájárulnak a főváros klímastratégiájának felülvizsgálatához.

DEMOKRATIKUS INNOVÁCIÓK A KÉPVISELETI DEMOKRÁCIA KERETEI KÖZÖTT ÉS AZON TÚL

Demokratikus innovációk létrehozhatók a képviseleti demokrácia keretein belül is. Ezen innovációk terjedésének egyik fő oka a pártok tagságának csökkenése. Bár jogi szempontból tulajdonképpen mindegy, hogy a párttagok közreműködése egy nagyobb vagy kisebb szervezetben történik (Smuk, 2018: 77), főként működésük legitimációja miatt a pártok csökkenő taglétszámának következményei vannak azok belső döntéseire és a társadalommal kialakított kapcsolataira.

A képviseleti demokrácia keretein belül születő reformok egy részét az aggregatív részvételi technikák jelentik, így például a pártvezetők közvetlen, valamennyi párttag általi megválasztása, a közvetlen demokrácia eszközeinek alkalmazása egyes tematikus, belső szavazások kiírásával, valamint a vezetők megválasztásakor egyes kvóták alkalmazása. Susan Scarrow (1999) a Németország 3 legnagyobb pártja által kezdeményezett reformokat vizsgálva azt találta, hogy bár az új döntéshozatali lehetőségek bővítése nem tudta megállítani a párttagok számának esését, ugyanakkor a pártreformok új lehetőséget adtak azoknak, aki már korábban is párttagok voltak, vagyis az inaktív és kevésbé befolyásos tagok között is megnőtt a részvétel, miután új demokratikus lehetőségekhez jutottak a párton belül. Kvóták alkalmazásával a vizsgált pártok sikeresen megváltoztatták a megválasztott képviselők nemi összetételét, viszont a párttagság tekintetében jelentősen kisebb mértékben nőtt a nők száma. A hazai innovációkat tekintve megemlíthető az MSZP és a DK közvetlen demokráciát párton belül lehetővé tevő gyakorlata, a pártszavazás, amelynek segítségével egy adott téma kapcsán megismerhető a teljes tagság véleménye, illetve a nemi egyenlőség előmozdítására az LMP és a Párbeszéd által alkalmazott nemi kvóta, valamint a társelnöki rendszer.

A másik irányzat a pártokon belüli deliberatív fórumok létrehozása, ennek növekvő népszerűségét jelzi, hogy egyre bővül a téma szakirodalmá (Johnson, 2006: 49.). E megközelítés központi gondolata, hogy a pártok deliberatív belső működése kulcsfontosságú: a pártelitnek több beleszólást kell biztosítani a tagságnak és a párthoz szorosan kötődő aktivistáknak ahhoz, hogy a pártok, mint a társadalmat az állammal összekötő szervezetek, közvetítő funkciójukat hatékonyan elláthassák. Ez nem egyenlő az aggregált szavazatalapú működéssel (például a párton belüli szavazások reformjával), amellyel szemben komoly kritika, hogy legtöbbször a vezetés által kijelölt lehetőségek között lehet választani (Carty, 2013), és egymástól elzárva alakítja ki a preferenciákat; hanem olyan tanácskozó fórumok létrehozását jelenti, ahol kollektív preferenciák alakíthatók ki. A deliberatív működés tiszteletben tartja az egyéni véleményeket és azok indoklását, segíti a kollektív politikai preferenciák kialakítását (Cohen 1989, Habermas 1996, Dryzek 2000), és nem atomizálja a tagságot. Hátránya, hogy a deliberációban elsősorban a társadalom tehetősebb rétegei (jobb anyagi helyzetű képzettebb tagok) vesznek részt, így bár ezek a fórumok hozzájárulnak a részvétel növeléséhez, de a politikai egyenlőség szempontjából minden bizonnyal aluteltjesítenek (Fishkin, 2009: 47.). Carlo Invernizzi Accetti és Fabio Wolkenstein (2017) négy fő lehetőséget azonosítottak a pártokon belüli deliberatív működés megteremtésére: (1) a helyi pártszervezetek szerepének növelését, nagyobb felhatalmazását a belső döntéshozatalban, (2) a pártszervezet reformját olyan módon, hogy a párt egészének döntései egy összekapcsolt tanácskozó sorozatból fakadjanak (deliberatív képviselet), (3) egy-egy té-

mához specifikus fórumok létrehozását és (4) az új infokommunikációs technológiák intenzív használatát. E javaslatok mellett, hogy a pártok társadalomtól való elszakadásának ellenszerét jelenthetik, egyúttal a belső véleményformálás elősegítésével azon igényt is kielégítik, hogy a tagság a párt elitjét befolyásolhassa.

A pártok hazai gyakorlatát tekintve érdekes jelenség a Fidesz által 2005-ben megkezdett Nemzeti Konzultáció, ami bár valamennyi magyar állampolgár számára nyitott, alapvetően a párttal szimpatizálók mobilizálásának fontos eszköze. Kialakításakor a folyamat erősen támaszkodott a párt aktivistahálózatra abban, hogy egy konzultációs ív kitöltése révén ismerje meg az állampolgárok problémáit, emellett a Nemzeti Konzultáció országszerte tematikus fórumok szervezését is magában foglalta.⁹ Míg az említett első szakasz esetében bizonyítható az összefüggés a konzultáció eredménye és a párt elitje által megfogalmazott politikai üzenetek, akciók között,¹⁰ 2010-et követően, egyértelműen az aggregatív részvételi technikák irányába mozdult el, miután a különböző fórumok és az aktivisták szerepe háttérbe szorult, és a választói részvétel lehetősége a kormány által kijelölt lehetőségek közötti választásra szűkölt.

A pártok továbbá belső működésük megújításán túl egyfelől a pártonkívüliek közreműködése felé nyitnak, például Európában is terjednek a jelöltek kiválasztásában az amerikai típusú előválasztások, másfelől a pártokhoz kötődő szervezetek (például szakszervezetek, egyházak, civilszervezetek és az adott párthoz hasonló elveket valló mozgalmak) irányába is. A magyar pártok gyakorlatát tekintve a Fidesz által létrehozott polgári körök (Greskovits, 2019) az utóbbi irányt jelzik, míg az előbbire az ellenzéki összefogás keretében 2019-ban szervezett két főpolgármesteri előválasztási forduló, valamint a Ferencvárosban megtartott polgármesteri előválasztás szolgáltat példát.

ÖSSZEZÉS

A fenti sorok célja egyfelől az volt, hogy kitekintést adjon a képviseleti demokrácia megközelítésén túl a részvételi és a deliberatív demokrácia szempontrendszerére, másfelől a demokratikus innovációk kutatási irányzat nemzetközi tudományos diskurzusban mind szélesebb szakirodalmának ismertetését követően rámutasson néhány olyan magyarországi gyakorlatra, amelyek tudományos vizsgálata időszerű. Noha a nemzetközi szakirodalomban a képviseleti demokrácia kulcsszereplői, a pártok és a demokratikus innovációk között sokáig ellentétet feltételeztek a kutatók, ez a szemlélet mára megváltozott. Tanulmányomban igyekeztem kiemelni, hogy az állampolgárok részvételét ösztönző demokratikus innovációk mindhárom általam ismertetett demokraciáfelfogás megközelítésén belül megjelennek.

A magyar társadalom fejlődéséből fakadóan a magyar eset egyik sajátossága, hogy a demokratikus innovációk alkalmazói elsősorban a pártpolitika szereplői. Jövőbeli hazai kutatások egyik iránya¹¹ éppen ezért a pártok belső működése, célkitűzései és az általuk a közigazgatás különböző szintjein megvalósított demokratikus innovációk közötti kapcsolat vizsgálata lehet. Fontos volna megismerni, hogy a magyarországi pártok tisztségviselői, parlamenti képviselői mit gondolnak az állampolgárok politikai részvételi kompetenciáiról, illetve a nemzetközi gyakorlatban megjelent új, innovatív megoldások hazai alkalmazhatóságáról. Pillanatnyilag ugyanis nem rendelkezünk tudományos ismeretekkel arra vonatkozóan, hogy a pártokon belüli demokrácia új eszközei milyen új intézmények létrejöttéhez vezetnek a választókkal való kapcsolattartást illetően országosan és helyi szinten.

JEGYZETEK

- ¹ Bár számos egyéb demokráciafelfogás (liberális, republikánus, komunitárius, stb.) létezik, azért erre a háromra fókuszálok, mert ezek az idehaza legismertebb demokráciafelfogások.
- ² Fontosnak tartom itt megjegyezni, hogy a demokratikus innováció nem egyenes vonalú egyenletes fejlődés. A természettudományos és technológiai innovációk sokkal gyorsabban és célratörőbben vezetnek változásokhoz, mint a társadalmi és politikai innovációk (Bernstein és mtsai, 2000). A demokratikus innováció komplex, megjósolhatatlan kimenetelű és rendszertelen folyamat.
- ³ Adatfelvevő Závecz Research. Adatfelvétel ideje: 2018. március 15. – április 6. N=1500.
- ⁴ Egy, az állampolgári önrendelkezést növelő kezdeményezés például az állampolgárok sorshúzással történő kiválasztása – civilek egy csoportja Svájcban 2015-ben népszavazást kezdeményezett annak érdekében, hogy a svájci parlament alsóházát sorsolással válasszák.
- ⁵ A XXII. kerületi részvételi költségvetés meghonosításakor a portugál Cascais város modelljét vették figyelembe https://www.cascais.pt/sites/default/files/anexos/gerais/new/por_cascais_participo_english_version.pdf.
- ⁶ https://citizensassembly.arts.ubc.ca/resources/final_report.pdf
- ⁷ https://web.archive.org/web/20071013083808/http://www.european-citizens-consultations.eu/fileadmin/user_upload/ECC_Citizen_Juries_Short_Report.pdf
- ⁸ <https://demnet.hu/portfolio-items/allampolgari-gyulesek-europaert/?portfolioCats=115%2C101>
- ⁹ Meghallgattuk Magyarországot, Nemzeti Konzultáció 2005. Nemzeti Konzultációért Alapítvány, Budapest, 2005. http://www.nemzetikonzultacio.hu/pdf/nk_hu.pdf
- ¹⁰ A nemzeti konzultáció során az állampolgárok által legfontosabbnak ítélt problémák visszaköszöttek a Fidesz kezdeményezte, 2008-as *Szociális népszavazás* kérdései között.
- ¹¹ Ehhez az irányzathoz járul hozzá a szerző Demokratikus innovációk és a magyar pártok (NKFIH PD 131408) című kutatása, aminek keretében ez a kitekintés készült (bővebb információ a <https://politikatudomany.tk.mta.hu/demokratikus-innovaciok-es-a-magyar-partok> weboldalon elérhető).

IRODALOM

- Abers, R. (2000): *Inventing local democracy. Grassroots politics in Brazil*. Lynne Rienner Publishers, Boulder–London.
- Accetti, Carlo Invernizzi–Wolkenstein, Fabio (2017): The crisis of party democracy, cognitive mobilization, and the case for making parties more deliberative. *American Political Science Review*, 111 (1): 97–109.
- Arnstein, S. R. (1969): A Ladder of Citizen Participation. *Journal of the American Institute of Planners*, Vol. 35, No. 4, 216–224.
- Bächtiger A.,–Dryzek J. S.–Mansbridge J. et al. (2018): *The Oxford handbook of deliberative democracy*. Oxford, Oxford University Press.
- Bächtiger A.–Parkinson J. (2019): *Mapping and Measuring Deliberation: Towards a New Deliberative Quality*. Oxford, Oxford University Press.
- Barber, B. (1984): *Strong Democracy, Participatory Politics for a New Age*. Berkeley, University of California Press.
- Bernstein, S.–Lebow, R. N.–Stein, J. G.–Weber, S. (2000): God Gave Physics the Easy Problems. *European Journal of International Relations*, March, Vol. 6 No. 1: 43–76.
- Caluwaerts D.–Reuchamps M. (2018): *The Legitimacy of Citizen-led Deliberative Democracy*. London, Routledge.
- Carty, Kenneth (2013): Are Political Parties Meant to be Internally Democratic? In: Katz, Richard–Cross, William (eds.): *The Challenges of Intra-Party Democracy*. Oxford, Oxford University Press.
- Marczewska-Rytko, Maria et al. (eds.) (2018): *Civic Participation in the Visegrad Group Countries after 1989*. Maria Curie-Skłodowska Press, Lublin. ISBN 978-83-227-9101-1
- Jacobsson, Kerstin–Korolczuk, Elżbieta (eds.) (2017): *Civil Society Revisited. Lessons from Poland*. New York, Berghahn Books.
- Cohen, J. (1989): Deliberation and democratic legitimacy. In: Hamlin A.–Pettit P. (eds): *The Good Polity*. Oxford, Blackwell.
- Cohen, J. (2009): Reflections on Deliberative Democracy. In: Christiano, T.–Christman J. (eds.): *Contemporary Debates in Political Philosophy*. Oxford, Wiley-Blackwell, 247–263.
- Csizmadia E. (2014): Miért „alaptalan” a magyar demokrácia? Budapest, Gondolat Kiadó, 320.
- Curato N.–Dryzek J. S.–Ercan S. A. et al. (2017): Twelve Key Findings in Deliberative Democracy Research. *Daedalus*, 146 (3): 28–38.
- Ivana Damjanović (2018): Democratic innovations in Serbia: a misplaced trust in technology. *Contemporary Politics*, 25(1), 111–127.
- Della Porta, Donatella–Fernández, Joseba–Kouki, Hara–Mosca, Lorenzo (2017): *Movement parties against austerity*. Cambridge, Polity Press.
- Dias, N. (2020): Hope for Democracy. In: Hope for Democracy. Oxford University Press. <https://doi.org/10.1093/oso/9780190084523.001.0001>
- Dryzek J. S. (2000): *Deliberative democracy and beyond: liberals, critics, contestations*. Oxford, Oxford University Press.

- Elstub, S. (2018): Deliberative and Participatory Democracy. In: A. Bächtiger–J. S. Dryzek–J. Mansbridge–M. Warren (eds.): *The Oxford Handbook of Deliberative Democracy*. Oxford University Press. 216–231.
- Enyedi Zsolt (szerk.) (2009): *A népkarant dilemmai – Népszavazások Magyarországon és a nagyvilágban*. Budapest, Demokrácia Kutatások Központja.
- Fiskin, J. (2009): *When the People Speak. Deliberative Democracy & Public Consultation*. Oxford, Oxford University Press.
- Gerő Márton–Szabó Andrea (2019): *A magyar társadalom és a politika, 2019 – A magyar társadalom politikai gondolkodásmódja, politikai integráltsága és részvétele*. Budapest, MTA Társadalomtudományi Kutatóközpont, 136.
- Gherghina, S.–Ekman, J.–Podolian, O. (2018): Democratic innovations in Central and Eastern Europe: expanding the research agenda. *Contemporary Politics*, 25 (1): 1–10.
- Gherghina, S.–Silagadze, N. (2018): And yet it matters: referendum campaigns and vote decision in Eastern Europe. *Contemporary Politics* 25 (1): 29–46.
- Gosztonyi Márton (2019): Információgazdaság és társadalmi részvétel: Hogyan válhat az aktív fogyasztó aktív állampolgárrá is? – avagy a részvételi költségvetés fenntartása. In: Homicskó Árpád Olivér–Lóth László–Kovács Róbert (szerk.): *Ipar 4.0: jogi-társadalmi-gazdasági kihívások és válaszok*. Budapest, Károli Gáspár Református Egyetem, Állam- és Jogtudományi Kar, 265–280.
- Greskovits, B. (2019): Rebuilding the Hungarian right through conquering civil society: the Civic Circles Movement. *East European Politics*, <https://doi.org/10.1080/21599165.2020.1718657>
- Gutmann, A.–Thompson, D. (1996): *Democracy and Disagreement*. Cambridge, Belknap Press.
- Habermas, Jurgen (1996): *Between Facts and Norms*. Boston, MIT Press.
- Jávor B.–Beke Zs. F. (2012): Résztevők és apatikusak. A társadalmi részvétel helyzete Magyarországon. *Politikatudományi Szemle XXII/4.*, 59–89. http://www.poltudszemle.hu/szamok/2013_4_szam/javor_beke.pdf
- Johnson, J. (2006): *Political parties and deliberative democracy. Handbook of Party Politics*. 47–51.
- Lengyel, György– Göncz, Borbála–Vépy–Schlemmer, Éva (2012): Temporary and Lasting Effects of a Deliberative Event: the Kaposvár Experience. In: Ryder, Andrew–Szántó, Zoltán (eds): *Social Resources in Local Development – Conference Proceedings*. Corvinus University of Budapest, Institute of Sociology and Social Policy, Budapest. 43–67.
- Mişcoiu, Sergiu (2018): ‘Never just a local war’: explaining the failure of a mayor’s recall referendum. *Contemporary Politics*, 25 (1): 47–61.
- Making Every Vote Count. The Case for Electoral Reform in British Columbia*. British Columbia. Citizens’ Assembly on Electoral Reform. ISBN 0-7726-5253-8 https://citizensassembly.arts.ubc.ca/resources/final_report.pdf
- Medgyesi Márton–Boda Zsolt (2018): Intézményekbe vetett bizalom Magyarországon és az Európai Unió országában. In: Kolosi Tamás–Tóth István György (szerk.): *Társadalmi riport, 2018*. Budapest, TÁRKI, 414–433.
- Merényi M. Miklós (2020): *A részvételi költségvetés esélyei a magyar önkormányzatokban*. Friedrich-Ebert-Stiftung – Megújuló Magyarországért Alapítvány K-Monitor Közhasznú Egyesület. Budapest.

- Molnár, V. (2015): Civil society, radicalism and the rediscovery of mythic nationalism. *Nations and Nationalism*, 22 (1): 165–185.
- Nemčok, Miroslav–Spáč, Peter–Voda, Petr (2018): The role of partisan cues on voters' mobilization in a referendum. *Contemporary Politics*, 25 (1): 11–28.
- Newton, Ken (2012): Curing the democratic malaise with democratic innovations. In: Geissel, B.–Newton, K. (2012): *Evaluating Democratic Innovations – Curing the Democratic Malaise?* Routledge, New York.
- Patkós Veronika (2019): *Székértáborharc – Eredmények a politikai megosztottság okairól és következményeiről*. Budapest, TKPTI–Napvilág Kiadó.
- Pállinger, Z. T. (2018): Direct democracy in an increasingly illiberal setting: the case of the Hungarian national referendum. *Contemporary Politics*, 25 (1): 62–77.
- Pateman, C. (1970): *Participation and Democratic Theory*. First Edition. Cambridge University Press.
- Róbert Péter–Szabó Andrea (2017): „Magad, uram, mert szolgálád alig van!”: A politikai részvétel tendenciái Magyarországon. In: Boda Zsolt–Szabó Andrea (szerk.): *Trendek a magyar politikában 2. A Fidesz és a többiek: pártok, mozgalmak, politikák*. Budapest, Napvilág Kiadó, 199–227.
- Scarrow, Susan E. (1999): Parties and the Expansion of Direct Democracy: Who Benefits? *Party Politics*, 1999 (5): 341–362.
- Schiffbeck, Adrian (2018): Attrition in long-term deliberative processes. The neighbourhood consultative councils in Timisoara. *Contemporary Politics*, 25 (1): 94–110.
- Sintomer, Y.–Herzberg, C.–Röcke, A. (2008): Participatory Budgeting in Europe: Potentials and Challenges. *International Journal of Urban and Regional Research*, Volume 32 (1): 164–178. <https://doi.org/10.1111/j.1468-2427.2008.00777.x>
- Sintomer, Y.–Röcke, A.–Herzberg, C. (2016): *Participatory Budgeting in Europe: Democracy and Public Governance*. Routledge, London–New York, 251.
- Smith, G. (2009): *Democratic Innovations. Designing institutions for citizen participation*. Cambridge, Cambridge University Press.
- Smuk Péter (2018): *Magyar és európai pártjog*. Budapest, Gondolat.
- Volodin, Dmytro (2018): Deliberative democracy and trust in political institutions at the local level: evidence from participatory budgeting experiment in Ukraine. *Contemporary Politics*, 25 (1): 78–93.
- Warren, Mark–Pearse, Hilary (szerk.) (2008): *Designing deliberative democracy: the British Columbia Citizens' Assembly*. Theories of institutional design. Cambridge–New York, Cambridge University Press.